

Communitad ed exclusiun

Ina communitad sa definescha adina er tras exclusiun: Tgi che fa part da la communitad sa distanziescha da quels che n'appartegnan betg a quella. Er en il Grischun giogan e giugavan blers da quels mecanissem.

Il criteri d'inclusiun e d'exclusiun il pli evident è il dretg da burgais: Dapi la furmazion da la Republica da las Trais Lias e fin il 21. tschientaner decida quel davart la participaziun politica ► **35 Participaziun politica** e l'access a prestaziuns statalas – pli baud sin nivel communal, oz sin nivel nazional. L'acquist dal dretg da burgais era ed è difficil. Ditg eran natiralisaziuns scumandadas per lescha en bleras vischnancas, excepziuns vegnivan fatgas mo darar e per grondas summas da cumpra. Il 21. tschientaner existan per la natiralisaziun da persunas da naziunalitad estra gronds impediments sumegliants: lungs termins da domicil, autas taxas, per part criteris d'integrasiun pauc precis, tiers vegn en tscherts cas l'arbitrariadad da las autoritads communalas che decidan anc oz davart natiralisaziuns.

En la Republica da las Trais Lias avevan umans senza dretg da burgais, ils uschenumnads fulasters, damain dretgs en lur vischnanca da domicil, per exempel d'utilisar alps e pastgiras u da tagliar laina, e per-cunter dapli obligaziuns, per exempel far dapli ovras communalas u servetsch militar.¹ En pli stuevan els pajar mintg'onn ina taxa da domicil u almain purtar in mussament da facultad.² Il dretg da votar n'avevan els betg. Igl era strusch pussaivel per els da s'integrar en la vita economica e sociala. La genealogia da la famiglia Ambriesch-Wildner³ mussa, co ch'ils fulasters da Bravuogn maridavan en il 17. tschientaner tranter dad els u lura persunas da l'ester. Sch'ina lètg cun ina figlia burgaisa u in figl burgais reussiva tuttina, derivavan quels da las famiglias las pli paupras.

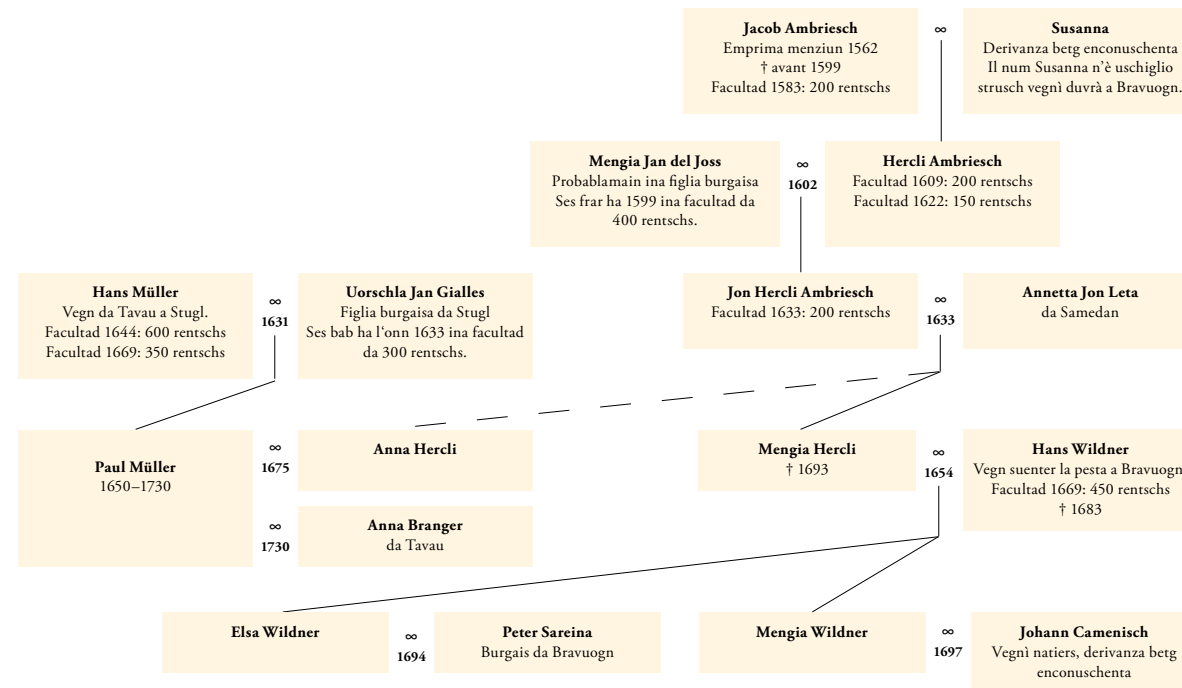
Il status da fulaster è magari restà en vigur per tschientaners: A Latsch sur Bravuogn era sa domicilià avant l'onn 1644 in Hans Michel; anc l'onn 1833 cumpara in Jacob Michel tranter ils fulasters da Latsch. **31.01**

Il 19. tschientaner han bandunà adina dapli umans lur vischnancas burgaisas ed èn sa chasads en auters lieus. Sper ils fulasters èn sa svilupadas las novas categorias «tolerads», che dastgavan restar in onn en vischnanca, u «confamigliars» cun dretg da domicil. Adina dapli famiglias na possedevan pli nagin dretg da burgais, perquai ch'ellas l'avevan pers per exempel suenter ina lunga assenza da la vischnanca burgaisa.⁴

L'onn 1850 ha relaschà la Confederaziun fundada da nov la «Lescha federala, pertutgant la mancanza dal dretg da burgais». Er il Grischun ha stuì laschar natiralisar ses confamigliars e tolerads. La cumpart da quels era en tschertas vischnancas fitg gronda. **31.02** Pir cun la Lescha da domicil da l'onn 1874 han survegnì er ils fulasters il dretg da votar e d'elegger sin nivel communal. ► **35 Participaziun politica**

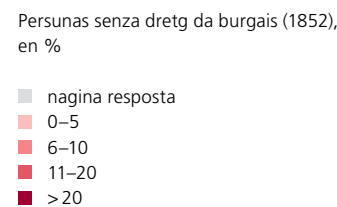
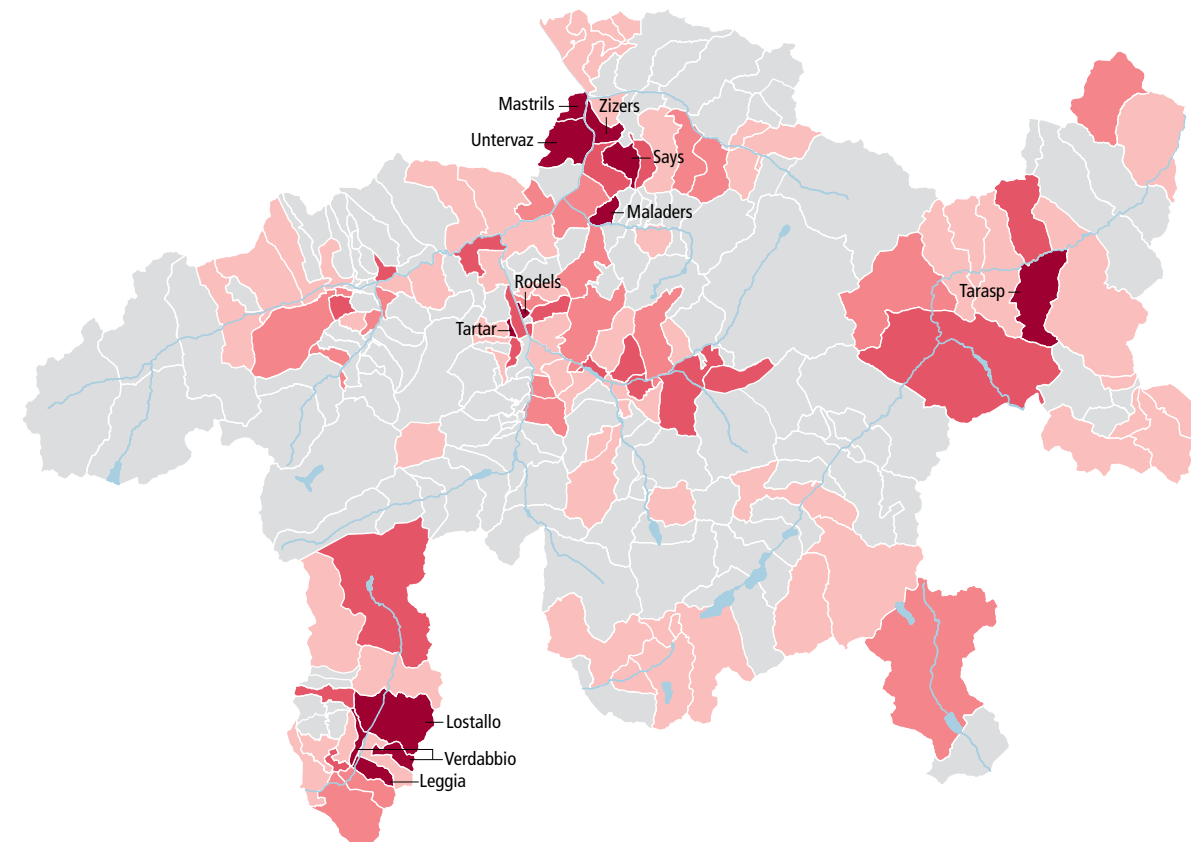
En il decurs dal 20. tschientaner ha pers il dretg da burgais communal sia impurtanza. Oz vala en Svizra il model dal lieu da domicil: Tgi che posseda la naziunalitad svizra, ha en tut las vischnancas medems dretgs. Umans cun pass ester èn percenter classifitgads tenor lur permissiun da dimora en las categorias B, C, N, F ed S⁵ ed han par part significanta-main pli paucs dretgs che persunas cun dretg da burgais svizzer. En il Grischun viveva l'onn 2021 var in quart da la populaziun senza medems dretgs.⁶ **31.03**

Sco mecanissem d'exclusiun radical po valair la persecuziun da strias. L'emprim process cunter strias grischun è documentà l'onn 1434 a

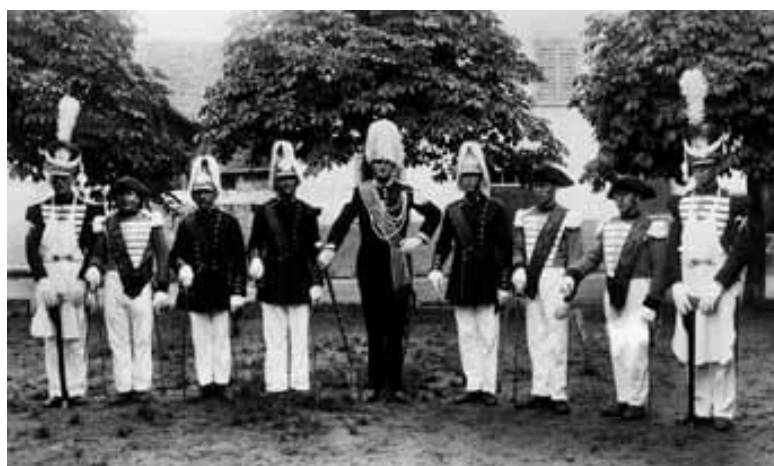

31.01 Genealogia da la famiglia da fulasters Ambriesch-Wildner a Bravuogn, 1550-1700
A Bravuogn da lingua rumantscha pudev'ins distinguer bain ils fulasters ch'avevan nums guaisers. L'exempel da la famiglia Ambriesch-Wildner mussa ch'els maridavan savens tranter pèr. Sch'ina lètg cun in burgais u cun ina figlia burgaisa reussiva, tutgavan quels tar la gruppa sociala la pli paupra. Quai sa mussa en las glistas da taglia ch'èn conservadas per il temp tranter ils onns 1562 e 1669. Sco regla generala pon ins supponer ch'ina famiglia che possedeva 1000 rentschs u dapli pudeva viver da si'atgna agricultura. Perquai ch'il cudesch da batten cumenza a Bravuogn pir l'onn 1680, mussa la genealogia mo ils confamigliars enconuschents da las glistas da taglia u dal cudesch matrimonial. Pli probabel devi en mintga generaziun anc dapli uffants, ch'èn dentant morts giuvens u n'han betg maridà.

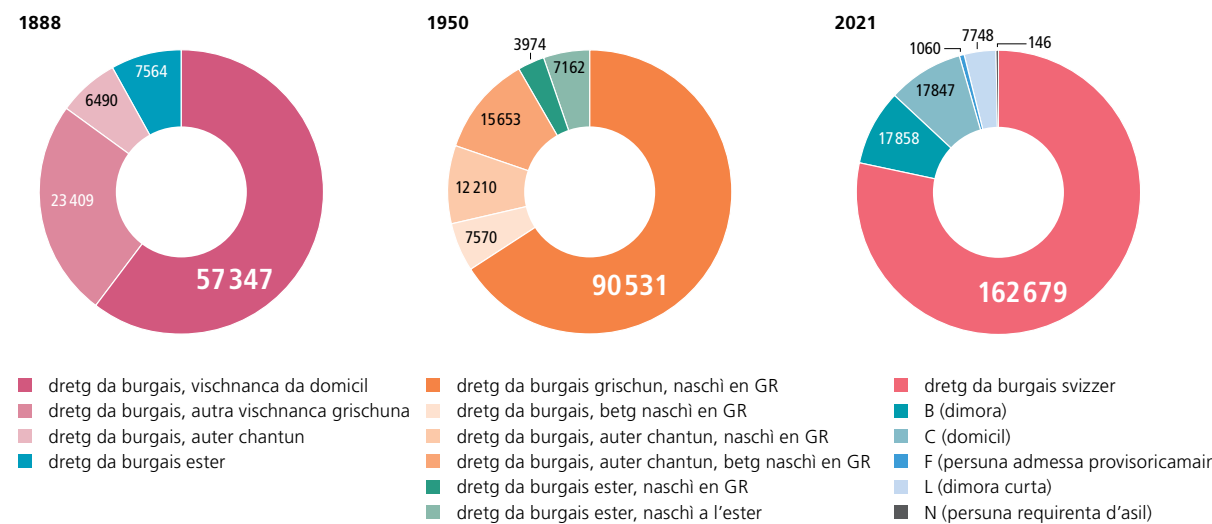
31.02 Persunas senza dretg da burgais en vischnancas grischunas, 1852
L'onn 1852 ha pretendi la Confederaziun dals chantuns d'attribuir in dretg da burgais a tut las persunas sin lur territori. Sin quai ha empruvà il chantun Grischun d'eruir il dumber da las persunas senza dretg da burgais che vivevan en las vischnancas. Da las 233 vischnancas adressadas han respundi 105. Las respostas mussan parzialmain ina fitg gronda part da dunnas ed umens senza dretg da burgais. La situaziun da las ulteriuras 128 vischnancas n'è betg enconuschenta.

31.07 Il «stab» da la Cumpagnia da mats da Domat il di da Nossadonna d'avust, 1933
Mo burgais da la vischnanca èn vegnids admiss a la Cumpagnia da mats. La processiun accentuava lur situaziun speziala en la cuminanza dal vitg.

31.08 Matta jenica a Vaz, enturn l'onn 1930:
ina giuvna sco tut las autras. 95 uffants da Vaz èn vegnids prendids davent da lur famiglias en il rom dal project «Uffants da la via» – dapli che da mintga auter lieu.

31.03 Categorias da la populaziun dal chantun Grischun ils onns 1888, 1950, 2021
Trais statisticas da trais tschientaners mussan, tge infurmaziuns ch'eran mintgamai relevantas per autoritads: L'onn 1888 interessavan cunzunt las vischnancas burgaisas ed ils chantuns burgais da las Svizras e dals Svizzers, l'onn 1950 èn vegnids guardads ils lieus da naschentscha precisamain. L'onn 2021 è l'attenziun surtut drizzada sin las persunas senza pass svizzer: ellas vegnan divididas en tschintg categorias. Ils lieus da naschentscha e d'origin da burgaisas e burgais svizzers èn bain vinavant documentads en ils registers d'annunziats, na vegnan però pli publitgads.

31 Tusaun; sia trista culminaziun ha cuntanschi la persecuziun tranter ils onns 1650 e 1700. Igl ha dà almain 1000 process, las victimas eran per var 80 pertschient dunnas.⁷ Da bleras vischnancas giudizialas n'èn transmessas naginas actas processualas e da las actas e dals protocols surdads n'èn anc ditg betg tuts averts, perquai vegn il vair dumber ad esser blier pli grond.

Ils delicts, per ils quals las «strias» vegnivan sentenziadas, eran fictivs: sgol da notg, saut da strias, alianza cun il diavel, magia da donns. L'idea che strias sajan stadas dunnas sabias u «emanzas» temprivas è entant vegnida refutada. «Strias» eran persunas, la plipart dunnas, che n'eran betg bainvesidas en lur vischinanza, a las qualas ins renfatschava ina vita nunmorala e pitschens delicts sco engols, e da las qualas ins sa disfidava. La pitschna structura da las vischnancas giudizialas en la Republica da las Trais Lias, nua che la dretgira criminala era cuntanschibla a pe e nua ch'ins enconuscheva il derschader personalmain, promoveva la denunziaziun e la pressiu sociala sin las autoritads da far insatge cunter strias supponidas.⁸ 31.04, 30.09

In auter motiv d'exclusiun po esser la cultura, per exempel la moda da viver viagianta. En anteriurs tschientaners vegnivan ils «parlers» discreditads regularmain sco gianira criminala e stgatschads dal territori da las Trais Lias.⁹ Il 20. tschientaner vuleva il project nazional «Uffants da la via» dals onns 1927 fin 1973 extirpar la moda da viver e la cultura viagianta che vegnivan resguardadas sco inferiuras. Il Grischun era tangà fitg ferm da quel project: Bunamain la mesadad dals uffants ch'èn vegnids prendids davent da lur famiglias derivavan dal Grischun.¹⁰ 31.05, 31.08 Il 21. tschientaner na fa il Grischun cun trais plazzas stablas betg ina nauscha figura en la cumparegliaziun chantunala; en pli maina l'«Associazion da las viagiantas e dals viagiants» la piazza Rania, ch'ha per viagiantas e viagiants la funcziun d'in center cultural e d'in lieu da scuntrada, er cun persunas betg jenicas.¹¹

Ina gruppa da persunas che vegniva gia adina marginalisada èn umans cun impediments. Ina consequenza da quella inobservanza instituziunalisada è ch'ins ha ditg strusch rimnà datas statisticas en connex cun umans cun impediment. Pir il 21. tschientaner sa mida quai plaunsieu, er grazia a la Convenziun da l'ONU davart ils dretgs da las persunas

31.09
Lieu d'execuziun da Munt S. Gieri a Vuorz
En la vischnanca giudiziala da Vuorz èn vegnidas executadas almain 12 persunas pervia da striegn.

31.10
Integraziun en la scola regulara
In uffant cun impediment emprenda ensemen cun uffants senza impediments.

cun impediments che la Svizra ratifitgescha l'onn 2014. Umans cun impediment pon uschia defender pli bain lur dretg a participaziun ed ad ina vita autonoma.

Tenor la Lescha da scola grischuna da l'onn 2012 na vegnan uffants cun impediments en las scolas betg pli instruids separadamain en classes pitschnas u scolas spezialas, mabain integrads sche pussaivel en las classes regularas. Els elavuran la medema materia da scola, ma cun materialias d'instrucziun adattadas a lur nivel.¹² La persuna ch'instruescha la classa vegn sustegnida da pedagogas curativas u d'assistents da scola supplementars. 30.06, 31.10

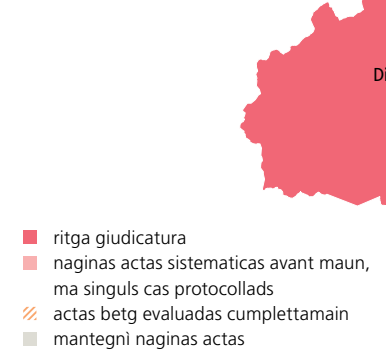
Sper ils criteris d'exclusiun tractads qua devi e datti ulteriurs: religiun, colur da la pel, lingua, povradad, malsogna psichica, identitad u orientaziun sexuala – u tut simplamain ina moda da viver betg confurma: Durant blers onns èn vegnidas «plazzadas» administrativamain en Svizra e damai er en il Grischun uschenumnadas persunas che vivevan a moda malregulada u senza morala. ►44 Instituziuns Per il chantun da turissem Grischun ston ins numnar er las relaziuns inqual giada criticas tranter indigens e «segundindigens».

Betg emblidar na dastg'ins l'interferenza tranter differentas furmas d'exclusiun: Uschia èsi per exempel quasi nunpussaivel per ina persuna cun impediment da sa laschar nateralisar, perquai che pretendens per l'integraziun sco enconuschentschas da la lingua u participaziun en ina uniun, èn fatgas per umans senza impediment. Ed er oz èsi anc decisiv, sch'insatgi ha il dretg da burgais u betg. Per persunas senza dretg da burgais pon problems sco malsogna u povradad avair consequenzas rigurusas: Daventa per exempel ina persuna cun permissiun C paupra e sto retrair agid social, po sia permissiun C vegnir reducida a B – u ch'ella vegn gist exiliada dal tuttafatg dal pajais.¹³

1 Holenstein 2014.
2 P.ex. cudesch da dretgira Bravuogn 1642–1715.
3 Sin basa da cudesch da dretgira Bravuogn, cudesch da baselgia Bravuogn e Cudesch da Estims Bravuogn.
4 Dazzi e.a. 2008, p. 40–66.
5 Secretariat da stadi per migraziun Grischun e da l'Uffizi per economia e turissem Grischun, partiziun statistica, 2021.
6 Infirmaziun da l'Uffizi da migraziun Grischun e da l'Uffizi per economia e turissem Grischun, partiziun statistica, 2021.
7 Actas da process cunter strias en Grischun.
8 Pfister 2012, p. 345.
9 Cf. p.ex. ils protocols dal bundstag.
10 Galle/Meier 2009 p. 63.
11 Associazion da las viagiantas e dals viagiants, pagina d'internet.
12 Lescha davart las scolas popularas dal chantun Grischun, art. 43–50; chantun Grischun, evaluaziun scolaziun speziala 2022.
13 Lescha federala davart las persunas estras (LEst), art. 63.

31.04
Process cunter strias, 1400–1800
Tranter ils onns 1434 e 1779 han gi lieu en las Trais Lias e lur Terras subditas passa 1000 proceduras giudizialas cunter strias supponidas, la gronda part tranter ils onns 1650 e 1700. Las victimas eran per var 80% dunnas, bleras èn vegnidas executadas. Perquai ch'i na dat da bleras vischnancas giudizialas naginas infurmaziuns u mo incumpletas, è il dumber effectiv da proceduras e da victimas blier pli grond. La charta mussa per mintga vischnanca giudiziala il dumber dals process enconuschents sco er il stadi da giudicatura e da perscrutaziun.

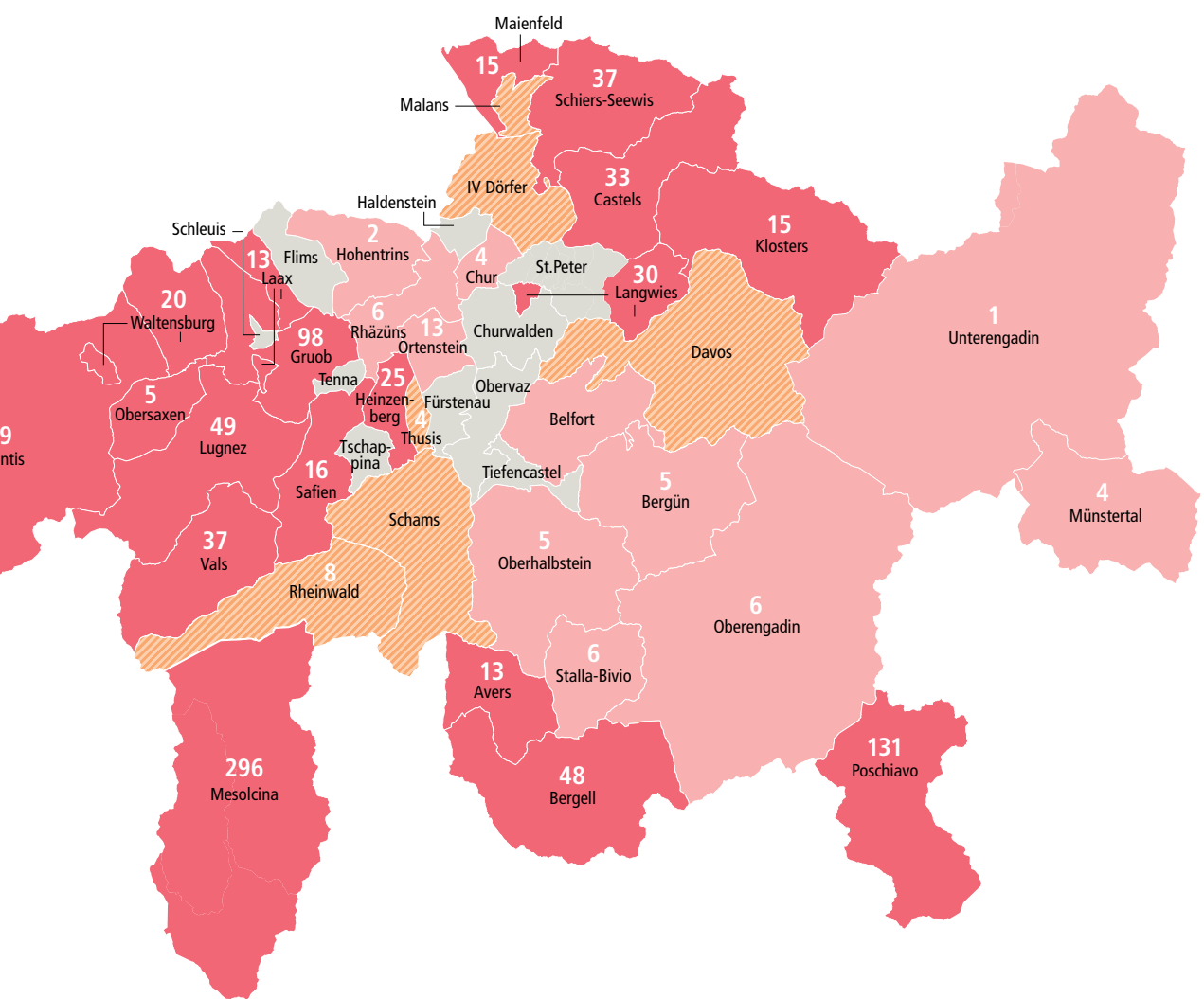

31.05
«Uffants da la via», 1926–1972
Tranter ils onns 1926 e 1972 ha prendi davent l'ovra d'agid «Uffants da la via» cun sustegn da las autoritads en l'entira Svizra var 600 uffants da lur famiglias. La finamira era d'extirpar la moda da viver e la cultura viagianta, surtut dals Jenics che valevan sco «asocials». Radund la mesadad dals uffants pertutgads derivava dal chantun Grischun.

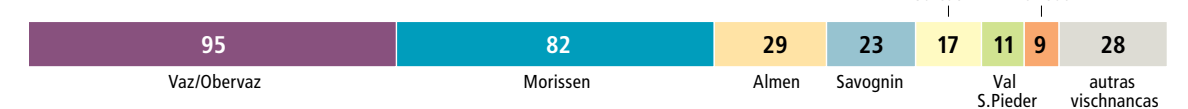
31.06
Integraziun d'uffants cun impediments en la scola regulara, 2022

En il Grischun na vegnan, tenor la Lescha da scola vertenta, uffants cun basegns spezialis betg pli instruids en classes pitschnas u scolas spezialas, mabain – sche mo pussaivel – integrads en classes regularas. Ils uffants na vegnan betg instruids dapersai, mabain fan part da l'instrucziun da la classa sin lur nivel. La persuna ch'instruescha la classa survegn sustegn d'ina pedagoga curativa u d'in pedagog curativ e/u d'ina assistenza da scola. Qua l'urari d'ina terza classa cun in uffant integrà da l'onn 2022.

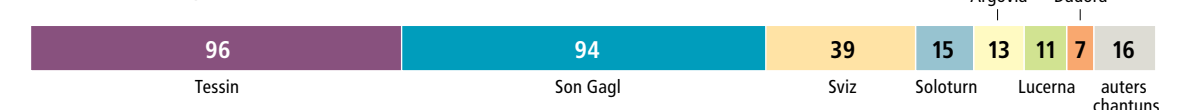
- sustegn d'ina pedagoga curativa u d'in pedagog curativ da scola
- sustegn da l'assistenza da scola

Chantun Grischun, 294 uffants

Ulteriurs chantuns, 291 uffants

Glindesdi	Mardi	Mesemna	Gievgia	Venderdi
Tudestg		Logopedia	Natira, uman e societad	Art textil e tecnic
Tudestg	Talian	Matematica	Talian	Art figurativ
Matematica	Natira, uman e societad	Moviment e sport	Moviment e sport	Tudestg
Natira, uman e societad	Matematica	Tudestg	Etica, religiuns, cuminanza	Matematica
Pausa da mezdi				
Moviment e sport	Art textil e tecnic		Tudestg	Chant e musica
Talian	Art textil e tecnic		Chant e musica	Natira, uman e societad
	Religiun			